

Niyazi Berkes ve Şerif Mardin:

Türk Modernleşme Literatürü Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz*

Onur BALTU**

Öz: Osmanlı-Türk modernleşmesini anlatı-hikâye etme ötesinde kavramsal ve teorik bakış açısıyla ele alan çalışmalar sınırlıdır. Niyazi Berkes ve Şerif Mardin, tarihsel veri ile teorik yapıyı birleştiren çalışmalarıyla literatürde seçkin bir yere sahiptir. Şerif Mardin'in modernleşmeye dair bakış açısının ana eksenini 'büyük-küçük gelenek', 'kültür' ve 'merkezleşme' kavramları oluşturur. Niyazi Berkes ise modernleşmeyi sekülerleşme olarak ifade eder ve ilerlemeci-aydınlanmacı çizgiyi savunur. Bu çalışmada, Niyazi Berkes ve Şerif Mardin'in Türk modernleşme/çağdaşlaşma sürecine dair tarihsel ve teorik perspektiflerin analizi hedeflenmektedir. Berkes ve Mardin'in Türk modernleşme sürecine katkılarının yanı sıra, her iki düşünürün de benzerliklerini ve farklılıkları bu çerçevede vurgulanır. İki sosyal bilimcinin tarihsel bağlamda ortaya koyduğu perspektifler, Türk toplumsal dönüşümünün anlaşılmasında önemli referans noktaları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Niyazi Berkes, Şerif Mardin, Çağdaşlaşma, Modernleşme, Yapısalcılık, Hermenötik

Niyazi Berkes and Şerif Mardin:

A Comparative Analysis on Turkish Modernization Literature

Abstract: Studies examining the Ottoman-Turkish modernization process from a conceptual and theoretical perspective beyond narrative are few in the Ottoman-Turkish modernization literature. Niyazi Berkes and Şerif Mardin have a distinguished place in the literature with their works combining historical data and theoretical structure. The main axis of Şerif Mardin's perspective on modernization is the concepts of 'great and little tradition', 'culture' and 'centralization'. Niyazi Berkes, on the other hand, expresses modernization as

* Bu makale, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü'nde, 2023 yılında, hazırlanmış olan "Niyazi Berkes ve Şerif Mardin'in Modernleşme Anlayışlarının Karşılaştırılması" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Onur Baltu, Ankara HBV Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans öğrencisi. (onurbaltu@gmail.com)

secularization and defends the progressive-enlightenment line. In this study, it is aimed to analyze the historical and theoretical perspectives of Niyazi Berkes and Şerif Mardin on the Turkish modernization / modernization process. In addition to the contributions of Berkes and Mardin to the Turkish modernization process, the similarities and differences of both thinkers are emphasized in this context. The perspectives put forward by two social scientists in the historical context provide important reference points in understanding Turkish social transformation.

Keywords: Niyazi Berkes, Şerif Mardin, Secularism, Modernity, Structuralism, Hermeneutics

Extended Abstract

The primary focus of the article is centered on understanding the historical and theoretical perspectives of Niyazi Berkes and Şerif Mardin regarding the Turkish modernization process. In the introduction section of the research, an analysis is conducted through questions to explore the similarities and differences between the two thinkers. In the world of the 1960s, where Niyazi Berkes' works emerged, the influence of the modernization school and Parsons is prominently felt. In his Works—"Türkiye'de Çağdaşlaşma,"—Berkes evaluates modernization as a transformation from traditional social structure to a modern one. Therefore, Niyazi Berkes presents a narrative of Turkey's secularization within the framework of a structuralist approach.

On the other hand, Şerif Mardin employs an interdisciplinary methodology. The influence of Max Weber is evident in micro and macro analyses, and he brings innovation to the Turkish social science literature with an interpretive-hermeneutic approach. Mardin's center-periphery theory explains state-society relations while also adapting Shils' thoughts to the Ottoman context. Şerif Mardin views the process as modernization, where the Ottoman state initially undergoes reluctant changes under external influences, leading to technical and mechanical transformations that create some cracks in the socio-economic structure of society. From these cracks, the modern Turkish state will emerge.

Niyazi Berkes appears as a social scientist influenced by Enlightenment ideas and thoughts, making positivist paradigms effective in his thought structure. Thus, he reads modernization as a necessary process. However, he does not present this necessary process with a deterministic understanding; he illustrates the impact of the concepts of "coincidence" and "necessity" on the process, showing how important the fractures in the modernization process are. In addition to his narrative, Niyazi Berkes presents a macro modernization narrative.

Şerif Mardin adopts a culturalist approach; he opposes the positivist paradigm and emphasizes that a subject like modernization involves regional differences. Modernization does not have a uniform understanding but appears

as a process shaped by the influence of cultural and social structures. Therefore, Mardin has developed different methodologies based on the characters and events in his works, making his writings versatile.

In this summary, the analysis highlighting the contributions of Berkes and Mardin to the Turkish modernization process, along with emphasizing the similarities and differences between the two thinkers, takes precedence. The perspectives put forth by both thinkers in a historical context provide important reference points for understanding the social transformation in Turkey.

Giriş

II. Dünya Savaşı'nın ardından özellikle Amerika'da, diğer topluluklara ve uluslara yönelik ilgi arttı. Bu ilgi nedeniyle modernleşme konuları tekrar ön plana çıktı. Bu bağlamda, gelişmekte olan topluluklara karşı artan bir ilgi ve toplumların kendi kendilerine gelişip gelişemeyecekleri, öz kültürlerinin modernleşmeye olan etkisi küresel ölçekte tartışılmaya başlandı. Bu süreçte, bazı düşünürler modernleşme paradigmasını çözümlene sürecinde ekonomik ve maddi yönleri ön planda tutarken, diğerleri kültürel boyutla ilgilendi. Bu tartışmalar dünya genelinde olduğu gibi Türk düşün dünyasında da yoğun bir şekilde tartışılan konular arasında yer aldı. Türk modernleşmesi konusunda, düşünürler genellikle Osmanlı klasik döneminden gerileyişle başlayan bir anlatı kurarlar. Bu anlatının bir sonucu olarak da modern Türk devleti ortaya çıkar. Bu konuda birçok Türk sosyal bilimcisi düşüncelerini paylaşmıştır, ancak bu makalede odak noktası Niyazi Berkes ve Şerif Mardin üzerine olacaktır. Bu bağlamda, her iki düşünürün toplum bilimi anlayışları, araştırma yöntemi perspektifleri ve nihayetinde eserlerine dair küçük yorumlar, genel bir karşılaştırma çerçevesinde sunulacaktır.

Niyazi Berkes ve Şerif Mardin birbirinin çağdaşı düşünürler olarak okuyucunun karşısına çıkarlar. Düşünürlerimiz dönemlerinde ortaya koydukları eserlerle döneminin ötesine geçmiş tartışmalara da imzalarını atmışlardır. İki düşünürün sosyolojik ve tarihsel bakışlarını karşılıklı incelemek hem Türkiye'deki modernleşme/çağdaşlaşma tartışmalarına katkı sağlamaktadır hem de küresel sosyal bilim akımlarının düşünürler üzerindeki etkisini göstermektedir. Düşünürlerimiz, bu bağlamda Türk modernleşme/çağdaşlaşma literatürünün genel bir çerçevesini vermektedir.

Makalemizin amacı Türkiye'de bir zamanlar teorik ekseninde dönen tartışmaları iki düşünürün bağlamında okuyucuyu sunmak ve düşünürlerin kullandıkları araştırma yöntemiyle tasarladıkları modernleşme/çağdaşlaşma yaklaşımlarını okuyucuya sunmaktır. Makalemizde, modernleşme/çağdaşlaşma olgusuna yaptıkları katkılardan dolayı Berkes ve Mardin'in toplum bilimi anlayışı ve araştırma yöntemlerine değinilecektir. Daha sonrasında iki düşünürün de bazı eserleri incelemeye tabii tutulacak ve sonuç bölümünde ise iki düşünürün görüşleri karşılaştırılacaktır.

Niyazi Berkes'in Sosyolojiye Bakışı ve Araştırma Yöntemi

Berkes, toplumu organizma olarak görür ve organizmanın işlevlerini tanımlayarak, bu işlevleri nedensellik içinde okuyucularına sunar (Berkes, 1940: 497). Toplumun içinde bulunan birimler, işlevlerini ve rollerini birbirlerine nedensel ilişkilerle bağımlı olan bir sistem içinde kurarlar. Sosyal bilimcinin görevi, toplumun nedensel ilişkilerini çözümlmek ve değişen faktörleri açıklamaktır (Özlem, 2000: 142). Berkes için, toplumların bilimsel ve düşünsel ilerlemelerinin yanı sıra mantık dışı olarak kabul edilen davranış kalıplarının da incelenmesi gerekmektedir. Bu inceleme, kuramsal bir sistemin bütünlüğünün sağlanabilmesi için önemlidir. Aksi takdirde, sadece toplumsal ilerlemeleri göz önüne alarak bir yanılgıya düşülebilir, çünkü mantıklı veya mantık dışı olan toplumsal tasavvurlar aynı toplumun ürettiği örüntülerdir. Berkes, tutarlı ve kapsamlı bir bilimsel analiz yapmak isteniyorsa, toplum bilimcilerin toplumun bütünsel tutarlılığını korumak için uyanık olmaları gerektiğini belirtir

Kuram ve olgu arasındaki ilişkide, Berkes değişkenliğin bilimsel faaliyetlerde önemli bir unsuru olduğunu kabul eder. Kuram ve olgu arasındaki ilişkiyi dinamik bir şekilde algılar ve bilginin değişebilir olduğunu savunur. Batı toplumunu ele alırken, bu toplumun antik Yunan'dan 20. yüzyıla kadar bazen ilerleme bazen gerileme gösterdiğini ancak daima ileriye doğru yeni adımlar attığını düşünür. Bu ilerlemenin belirli noktalarda insanların topluluk hayatındaki bilgilerinin artması, öğrenme konusunda insanın rasyonel, seküler ve objektif olması gibi belli başlı değerlere bağlı olduğunu ifade eder. Bu nedenle, insan hayatının çeşitli yönlerini ayrı ayrı ele almak ve farklı bilgi alanlarına bölerek insan üzerine yapılan araştırmaları desteklemek, Berkes'e göre, insan hayatını inceleme imkânı için araştırma tekniklerinin belirlenmesinde yatar (Berkes, 1940: 548-549). Berkes'e göre, toplum bilimlerinin ortaya çıkmasında etkili olan faktörler şunlardır: Toplumsal hayata yönelik ilginin artması ve bu ilgi doğrultusunda akılcı, çağdaş ve nesnel uygulamaların tercih edilmesidir. Bu durumun bir sonucu olarak, yeni disiplinler ortaya çıkmış ve bu da araştırma tekniklerinin gelişmesine neden olmuştur (Berkes, 1970: 548).

Berkes'e göre, insan zümreleri hayatı hakkında bilgiler arttıkça, düşünürlerin toplum hakkındaki görüşleri kendi muhitlerinden elde ettikleri, belirlenmiş, sınırlı, dogmatik, ananevi ve etnosantrik bir nitelik kazanmıştır. Bu durum, muhtelif sosyal bilim alanlarının ayrı birer uzmanlık alanı olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu uzmanlık alanları, daha geniş ve zengin bir vakıa dünyası ile etkileşime geçmiş ve bu vakıaları anlamak için ayrıntılı araştırma tekniklerinin gelişimine katkıda bulunmuştur (Berkes, 1940: 546) İnsan toplulukları başlangıçta kendi sınırları içinde yaşarken, kendi içlerinde gerçekleştirdikleri toplumsallaşma süreci nedeniyle diğer topluluklarla iletişim kurma yeteneğine sahip olamamışlardır. Bu durum, insanların diğer topluluklar hakkındaki düşüncelerini etnosantrik (kendi kültürlerini merkeze alan) bir perspektifte sınırlı kılmıştır. Ancak, zamanla insanlar farklı topluluklarla olan ilişkilerini arttırdıkça, etnosantrik ve dogmatik düşünce terk edilmeye

başlanmıştır. Berkes, bu değişimde toplum bilimleri alanındaki gelişmelerin büyük bir rol oynadığını vurgulamaktadır (Berkes, 1940: 549).

Berkes'e göre, sosyoloji tekrar eden çeşitli olayları, tavırları, ilişkileri ve değerleri yakalama ve bu temelde sonuçlar elde ederek tahminler yapma çabasıdır. Türkiye özelinde, toplum sürekli olarak siyasi ideolojilerin etkisi altında kalmış ve bu nedenle toplumsal düşüncelerin gelişmesi güçleşmiştir. Bu durum, toplumsal düşün alanında yapılan araştırmaların gelişmesini de engellemiştir, çünkü önemli ve değerli araştırmaların yapılamamasına yol açmıştır (Berkes, 1985: 135). Sosyolojik metodolojisi ve araştırma teknikleri ile toplumsal gerçek incelendiğinde sosyolojinin kendine özgü bir görüşü ve çerçevesi olduğu unutulmaktadır. Genellikle genel bir sosyoloji biçiminde algılanmaktadır. Berkes, sosyolojisinin gelişebilmesi için en önemli noktanın düşün ve bilimsel araştırma özgünlüğüne sahip olunması olduğunu belirtir. Bu, toplumu geleneksel görüşlerinden kurtarmayı gerektirir. Berkes'e göre, sosyoloji toplumsal yaşamı değer yargılarından arınık bir biçimde incelemidir (Berkes, 1984: 129).

Berkes'in bilim anlayışı, Aydınlanma çağının ürünü olan rasyonel düşünme tarzından etkilenmiştir. Ona göre, bilim yapmak sadece rasyonel düşünmeyle olacak bir iş değildir; aynı zamanda bilim adamı, din, ahlak, teoloji gibi değer yargılarından arınmış olmalı ve zihinsel anlamda özgür bir kafa yapısına sahip olmalıdır ki bilim üretebilsin. Berkes'te, temel hatlarıyla pozitivist bilim felsefesi geleneğinin etkileri izlenebilir. Berkes'in bilim felsefesi, Poincaré'den Popper'a kadar olan yapısal ve eleştirel rasyonel bilim felsefesi içinde değerlendirilebilir. Ancak, Berkes'in doğrudan etkilendiği belirli bir düşünürün olduğunu söylemek zordur, çünkü Berkes, olgusal verilere dayalı kuram tercihinde bulunan ve dönemindeki popüler bilim anlayışlarından uzak duran bir toplum bilimcisi olarak ortaya çıkar. Bu nedenle, belirli bir ekole net bir bağlılık ifade etmek zor olabilir. Berkes'in düşün dünyasını etkileyen önemli olaylardan biri, Chicago Üniversitesi profesörlerinden Robert E. Park'ın (1864-1944) Berkes'e Türkiye hakkında sorular yöneltmesi ve Berkes'i Türkiye üzerine araştırmalar yapmaya teşvik etmesidir. Bu olayın ardından Berkes, kırsal alan çalışmalarına ilgi duymaya başlamıştır (Kahraman, 2017: 224).

Berkes'in eserlerinde, çeşitli ekol ve kuramlardan yararlanması rağmen bunları tam olarak benimsemediği gözlemlenir. Özellikle çağdaş-dinsel, yeni-eski gibi ikili kavramları kullanması, Berkes'in diyalektik yöntemden etkilendiğini göstermektedir. Diyalektik yöntemi benimsemesi, onun araştırma yönteminin eleştirel olduğunu ve olaylara farklı açılardan yaklaşabileceğini ortaya koyar. Berkes, diyalektik yöntemle feodalizm tartışmalarının Osmanlı toplumu için geçerli olmadığını savunarak, Osmanlı toplumunun kendine özgü özellikleri içinde incelenmesi gerektiğini vurgular. Bu, Berkes'in araştırma yönteminin eleştirel ve özgün olduğunu gösteren bir örnektir. Ayrıca, toplumsal iktisadi ilişkilere odaklanan Berkes, işlevselci yaklaşımla topluluk içindeki iş bölümünü inceler. Topluluğun üretim sistemiyle ilgili ne zaman ve hangi kriterlere göre işlediğini anlamak, Berkes'in önemseydiği bir araştırma konusudur. Berkes'in,

sosyolojinin makro inşacı olmaktan ziyade, mikro inşacı olması gerektiğini savunması ve sosyolojinin olgusal, nicel ve kontrol edilebilir şartlara indirgenmesi gerektiğini ifade etmesi, O'nu metodolojik açıdan pozitivist kampa dahil edilebilir hale getirir (Alver, 2017: 187-189; Koyuncu, 2017: 81).

Berkes'in nitel araştırmadan çok nicel araştırmaları önemseydiği ve bu bağlamda İstanbul ekolü ve Durkheimci İçtimaiyyat Ekolü'nü eleştirdiği belirtilmiştir. Bu durum, Berkes'in bilimsel metodolojiye dayalı, sistemli araştırmalara vurgu yaparak, spekülatif bulduğu yaklaşımları eleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, Berkes'in sosyal bilimlerde nicel verilere dayalı, bilimsel ve sistemli araştırmalara daha fazla önem veren bir metodoloji anlayışına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Eleştirileri, toplumbilimde daha fazla nesnel ve bilimsel yöntemlerin kullanılmasını savunarak sosyal bilimlerin metodolojik açıdan güçlendirilmesine yöneliktir (Akpolat, 2013: 89).

Berkes, toplumsal analizlerinde geniş ölçüde tarihsel malzemedan yararlanmaktadır. Sosyolojisini, tarihi bir laboratuvar olarak görmekte ve toplumsal yapı çalışmalarında tarih araştırmalarının önemli bir rol oynadığına inanmaktadır. Özellikle, Berkes'in eserleri incelendiğinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin 200 yıllık tarihini detaylı bir şekilde ele aldığı ve çağdaşlarının tartışmalarına tarihsel çıkarımlarla yanıt verdiği görülmektedir. Berkes'e göre, tarih, geçmişi kavramak ve gelecekte karşılaşılabilecek potansiyel sorunlara cevap üretmek için bir tür cephane olarak değerlendirilmelidir. Berkes'in ifadesiyle, "İki yüzyıllık uğraş tarihimiz bize sayısız gözlemlerle dolu bir laboratuvar hazırlamaktadır. Sorunlarımızın niteliğini anlamak için tarihe dönüp bakmak, tarihin bir tekerrür olduğuna inanmamızdan değil, bu tekerrürü kırmanın yolunu aramamızdır. Tarihi ne kadar gerçekçi bir perspektifle anlarsak, kendimizi aldatmalardan koruma şansımız o kadar artar" (Berkes, 1975: 292).

Kayalı'ya göre, Berkes akademik metinlerini yazarken çağdaşı olan düşünürlerden ayrılıyor. Bu farklılığın sebebi, tahlillerine bir taraf olarak dâhil olması ve her konuda kendi görüşlerini ifade etme eğiliminde olmasıdır. Berkes, özellikle 1940'lı yıllarda yazdığı eserlerinde güncel siyaset yapma amacını hissetmiş ve mesaj verme kaygısı taşımıştır. Ancak Kayalı'ya göre, Berkes'in mesaj verme amacına odaklanan yazılarından ziyade, Türk toplumu üzerine yaptığı genellemeler daha önemlidir. Çünkü sol ve sağ çevrelerden yaptığı derinlemesine analizlerle ayrılmakta ve çağdaşı yazarlara göre daha kapsamlı eserler sunabilmektedir (Kayalı, 2008: 747-748). Bu durum, Berkes'in körü körüne pozitivist paradigmaya bağlı kalmadığını, gerektiğinde bir taraf olarak müdahale edebildiğini göstermektedir. Berkes'in söyledikleriyle çelişiyor gibi görünmesine sebep olan bu durum, onun eleştirel paradigmanın da özelliklerini taşıdığını gösterir. Bu da Berkes'in toplum bilimlerinde skolastik eğilimlere sapma göstermediğini, ilerlemeci ve akılcı bir yaklaşım sergilediğini ortaya koyar. Berkes'in eserlerindeki bir diğer özellik ise yazım üslubudur. Eserlerini daha akıcı bir şekilde kaleme almakta, ağır sözcükler yerine anlaşılır kelimeleri tercih etmektedir. Bu tercih, Berkes'in eserlerinin geniş bir okur kitlesi tarafından

anlaşılabilir olmasına yönelik bir çaba sergilediği izlenimini vermektedir (Aktar, 2000: 61).

19. yüzyıl ile birlikte ortaya çıkan Pozitivist epistemolojinin etkisiyle birlikte, "terakki" (progress) kavramının yöntem bilimsel tartışmalarda önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür (Kumek, 2021: 112). Özlem'e göre, Berkes'in yazılarında Aydınlanma düşüncesinin derin etkileri bulunmaktadır. Bu bağlamda, Berkes eserlerinde teoloji ve metafiziği dışlamış, bunun yerine akli ve pozitif bilimi esas alan pozitivist düşünce çerçevesinde olaylara yaklaşmıştır (Özlem, 2000: 143). Berkes, toplumsal değişme olgusuna ise tarihsel materyalist bir yöntemle yaklaşmaktadır. Diyalektik tarihsel materyalizm olarak adlandırılan Marks ve Engels'in materyalizmi genel olarak tarihi, gelişim dinamiğini belirleyici temelde üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çelişkiye dayandıran, kapsamlı ve derinlemesine bir sosyolojik yöntem olarak kabul edilir. Üretim güçleri, bir toplumdaki üretim araçlarından ve üretimi yapan insanlardan oluşur. Üretim ilişkileri ise üretim araçlarının mülkiyet biçimi olarak tanımlanabilir (Topses, 2011: 29). Weber'in patrimonyalizm kavramdan da yararlandığı görülmektedir. Bahsedilenler, Berkes'in sosyolojisinin eklektik olduğunu kanıtlamaktadır. Berkes, araştırmalarında belirli bir okul ve kurama bağlı kalmadan olguya göre kuram ve yöntemi kullanır. Tarihsel görüş olarak ise çatışmacı ekolün izlerini bulmak mümkündür. Berkes, tıpkı Comte ve Durkheim'da olduğu gibi, Aydınlanma düşüncesinin etkisindedir ve tarihsel ilerlemecidir.

Berkes'in "Türkiye'de Çağdaşlaşma" (1974) kitabının önsözünde tarihsel görüşüne dair açıklamalarda bulunarak çağdaşlaşma sürecini ele aldığını görüyoruz. Berkes'e göre, geleneksel toplumdaki modern topluma doğru yaşanan ilerleme kaçınılmaz bir tarihsel süreçtir. Berkes, bu durumu şu şekilde ifade eder: "Geçmişinin iniş çıkışlarına dayanarak bu yayımlanışın önsözünde yine ileri sürüyorum ki, ne denli geri dönme çabaları olursa olsun hiçbir tarihsel oluşumu durduramayacaktır. Tersine, daha da ileriye itecektir. Bu yapıtı okuyun, kaç kez böyle geriye dönük çabalar olduğunu, kaç kez hepsinin saman alevi gibi sönerken daha ileriye doğru atılımlara yol açtığını göreceksiniz" (Berkes, 2002: 14). Bu görüş, Reyhan'a göre, Louis Dollo'un "geri dönülmezlik ilkesi"ni çağrıştıran bir süreci ifade eder. Dollo'nun ilkesine göre, evrim sürecinde kaybolan veya iptal edilen bir yapı veya organ, aynı organizma soy çizgisinde tam olarak aynı biçimde tekrar ortaya çıkmayacaktır. Berkes'in ileri sürdüğü tarihsel ilerleme anlayışı da benzer bir geri dönülmezlik ilkesini yansıtmaktadır (Reyhan, 2017: 113). Reyhan, Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabını anlamak için bu metaforun kullanılmasının faydalı olduğunu belirtir. Osmanlı İmparatorluğu, farkında olmadan bir değişim ve dönüşüme maruz kalmıştır. Reyhan'a göre, Osmanlıların yaptığı değişiklikler başlangıçta küçük olabilir, ancak zaman içinde bu küçük çatlaklar büyümüş ve Osmanlılar istemeden büyük, geri dönülemez değişikliklere yol açmıştır. Osmanlı ilerlemesinde, geleneksel hareketlere rağmen, süreç Osmanlıları tamamen farklı bir rotaya yönlendirmiştir. Osmanlıların olaylara verdiği reaksiyonlar genellikle gelenek içinde çözüm arayışını yansıtmaktadır. Ancak bu tür geriye dönük eylemler, çağın sorunlarına etkili çözümler sunamadığı için daha büyük sorunlara

neden olmuş ve sonunda zorunlu büyük değişikliklere yönlendirmiştir. Reyhan'a göre, bu süreç, evrimin geri dönülemez bir şekilde ileriye doğru olduğu tezini destekler (Reyhan, 2017: 113). Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabı, olayların sadece kronolojik olarak sıralandığı bir kitap değil, aynı zamanda tarihsel bir okuma ve çözümleme süreciyle incelenir ve "tarihte zorunluluk" kapsamında değerlendirilmelidir (Reyhan, 2017: 155).

Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabına baktığımızda üç ana bölümden oluşan söz konusu kitapta Berkes'in tarihsel ilerlemenin bir zorunluluk olduğu şeklindeki görüşü yansımaları bulmaktadır. I. bölümü oluşturan "İlk Adımlar"da hangi kavramlardan neden faydalandığını temellendirmekte, daha sonrasında Osmanlı toplumunun yapısal analizini yapmakta, Osmanlıların dünya görünüşünü incelemekte ve Batı ile Osmanlı arasında karşılaştırmalar yaparak analizine başlamaktadır. Bu bölüm ona göre sıfır noktasını oluşturmaktadır. Bu bölümde Osmanlılar isteksiz olarak da olsa Batı'nın üstlüğünü kabullenmiş ve militer anlamda modernleşme girişimlerine başlamıştır. İkinci bölümü oluşturan "Mutlakıyetten Meşrutiyet"e bölümünde ise modernleşmenin artı ve eksi yönleriyle karşı karşıya kalan ve geleneksel düzeni dağıtarak Batı'ya benzeme girişiminde bulunan Osmanlılar konu edinilmiştir. Bu bölümde Osmanlı'nın ilerlemeden çok gerilemeye maruz kaldığı tarihsel bir zorunluluk olarak tartışılmıştır. Bunun sonucunda kitabın üçüncü bölümünün konusunu oluşturan "Cumhuriyet"e ulaşılabileceği, yani Türk toplumu, tarihsel zorunluluklar çerçevesinde gelenekselden çağdaş doğru evrilmiştir (Reyhan, 2017: 155). Berkes, çağdaşlaşma sürecini maddesel ve ekonomik boyutlara odaklanarak modern devlete doğru ilerleyen bir süreç olarak ele almaktadır. Ayrıca, Türk çağdaşlaşmasını kültürel olarak nitelendirmesinin nedeni, bu sürecin sekülerleşmeyi beraberinde getirmesidir (Reyhan, 2017: 155). Bu konudaki düşüncelerine Türkiye'de Çağdaşlaşma kitabının giriş bölümünde odaklanan Berkes, gelenekselden moderne doğru ilerleyen süreci öncelikle saltanat, hilafet ve gelenek kavramlarını açarak anlatır. Berkes, Türkiye'deki sürecin laikleşme süreci olmadığını vurgular. Osmanlı'nın teokratik bir devlet olmadığını belirtir ve onu "nevi şahsına münhasır" geleneksel bir imparatorluk olarak tanımlar. Daha sonra, Türk çağdaşlaşmasındaki dünyevileşme adımlarını açıklar. Bu bağlamda, Berkes'in çağdaşlaşma sürecini ekonomik, kültürel ve dünyevi bir dönüşüm olarak ele aldığı ve Türkiye'nin laikleşme konusundaki özgün karakterini vurguladığı anlaşılmaktadır (Reyhan, 2017: 262).

Berkes, Türkiye'de pozitivist paradigmanın temsilcisi olarak görülmektedir. Ona göre, sosyal bilimlerin kendine özgü manipüle edilemez bir dili bulunmakta ve bu dili kullanarak toplum bilimi yapmanın doğru olduğunu iddia etmektedir. Berkes'in pozitivist yaklaşımını biçimlendiren diğer bir etken ise toplumların doğrusal bir çizgi üzerinde ilerlediğine olan inancıdır. Bu perspektife göre, toplumlar belirgin bir ilerleme süreci içinde gelişirler. Berkes'in tarihsel yaklaşımı, pozitivist bilim anlayışından etkilenmiş olmasına rağmen, aynı zamanda Chicago Ekolü'nün görüşlerini çalışmalarında yansıttığı ifade edilebilir. Bu etkiyi özellikle "Bazı Ankara Köyleri Üzerine Araştırmalar" (1942) adlı eserinde görmek mümkündür. Bu araştırma, Ankara civarındaki 13 köyü

incelediği ve Türkiye'de köy sosyolojisi alanında yayımlanmış ilk monografik eser özelliğini taşıdığı için önemlidir. Berkes, bu çalışmada Chicago Ekolü'ne bağlı olarak sosyal örgüt, kurumlar ve değerleri bir bütün olarak ele almıştır. Bu yaklaşım, köylünün sosyal yapısını anlamak ve çözümlmek için kapsamlı bir metodoloji kullanmasını sağlamıştır. Aynı zamanda, bu çalışma aracılığıyla Kemalist devrimlerin köylü üzerindeki etkilerini inceleme fırsatı bulmuştur. Berkes'in bu çalışması, hem sosyolojik araştırmalara hem de Türkiye'nin sosyal ve kültürel değişimine dair önemli bir katkı olarak değerlendirilebilir. Chicago Ekolü'nün etkisi, Berkes'in çalışmalarında sosyal bilimlere farklı bir perspektif kazandırmış gibi görünmektedir (Berkes, 1942: 172).

Berkes'e göre, teori ile olaylar arasındaki ilişki dinamik ve devrimci olmalıdır. Bu ilişkinin dinamik ve devrimci olmaması durumunda, skolastik düşünce sisteminde olduğu gibi bilimin gelişmesine imkân sağlamayacaktır. Berkes, bu ilişkinin kurulamadığı durumda bilimsellikten sapmanın başlayacağını ifade eder. Berkes'in vurguladığı gibi, dinamik ilişkili bir teoride olaylar ve teori birbirini zorlar. Ancak bu zorlama durumu olmadığında, bilimde ilerleme ve yenilik sağlanamaz. Bu nedenle, araştırmacının teorisini çevreleyen faktörlere odaklanması önemlidir. Çevresel koşullar, araştırmacıyı ve teoriyi etkileyebilir, bu nedenle bu faktörlerin dışlanmaması gerekmektedir. Araştırmacının toplumsal konumu da Berkes'e göre önemli bir etkidir. Çevresel faktörlerin dışlandığı durumda, araştırmacı ve araştırma, dinamik yönlerini kaybetmeye başlar ve bu da bilimsel ilerlemenin engellenmesine yol açabilir. Berkes, bu noktada teorinin ve olayların etkileşimini vurgulayarak, bilimsel çalışmalarda bu etkileşimin önemini vurgulamış olur (Berkes, 1940: 499).

Berkes'in vurguladığı gibi, araştırma sadece olaylara bakılarak hipotezlerin test edilmesi sürecinden ibaret bir durum olarak algılanmamalıdır. Araştırmacı, sabit hipotezlerle ilerleyebilir, ancak araştırması dış etkenlere maruz kalıyorsa, bu durum araştırma hipotezlerinin doğru çalışmamasına ve beklenmeyen sonuçlarla karşılaşılmasına neden olabilir. Berkes'in perspektifi, araştırmacının sadece belirli bir model veya hipotez üzerinden değil, aynı zamanda olayların karmaşıklığını ve çeşitliliğini anlayarak ilerlemesi gerektiğini vurgular. Bu, araştırmacının esnek, dinamik ve dış etkenlere duyarlı bir yaklaşım benimsemesini gerektirir. Araştırma skolastik kalıplar içinden değil, vakanın sağladığı konjonktürel şartlar içinde değerlendirilmelidir. Yani, araştırma sadece belirli bir teorik çerçeveye dayanmak yerine, olayların gerçekleştiği koşulları dikkate alarak ilerlemelidir. Bu, araştırmacının devrimci bir yönünü ortaya koyar, çünkü değişen koşullara uyum sağlamak ve esnek olmak, bilimsel çalışmanın gelişimine katkıda bulunabilir.

Şerif Mardin'in Sosyolojiye Bakışı ve Araştırma Yöntemi

Türk sosyolog ve siyaset bilimcisi Şerif Mardin, eğitim hayatına siyaset bilimi ve siyasi fikirler tarihi üzerine odaklanarak başlamıştır. Daha sonra yaptığı yüksek lisans ve doktora çalışmaları da bu alanda devam etmiştir. Mardin'in akademik kariyeri boyunca teorik, metodolojik ve tarihsel analizleri bir araya getirerek çalışmış olması, sosyal bilimlerde kabul görmüş yöntemsel sınırların

ötesine geçerek kendi benzersiz tarzını ortaya koymasını sağlamıştır. Mardin'in eserleri, sosyal bilimlerin çeşitli temel alanlarını kapsayarak disiplinler arası bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Mardin'in eserlerinde kullanmış olduğu araştırma yöntemi ve bilim anlayışının zaman içinde değişiklik gösterdiği ifade edilebilir. Bu durum, Mardin'in eserlerinin farklı dönemlerdeki entelektüel evrimine işaret edebilir. Mardin'in eserlerinde konstrüktivist ve realizm yaklaşımlarını bir arada kullanması, sosyal bilim perspektifinin karmaşıklığını ve eserlerinin bağlamına bağlı olarak değişen bir metodolojiyi benimsediğini göstermektedir. Ayrıca, Mardin'in eserlerinde Karl Mannheim, Max Weber, Edward Shils ve Alfred Schutz gibi önemli düşünürlerden etkilendiği ve bu etkileşimin eserlerine yansıdığı belirtilmiştir. Bu, Mardin'in teorik temellerini geniş bir perspektifle oluşturduğunu ve çeşitli düşünce okullarından beslendiğini gösterir. Mardin aynı zamanda Türkiye'deki sosyal bilim pratiğine eleştirel bir bakış açısı getirmiştir. Türk entelektüellerinin kendi aralarında kısırlaşmış bir tartışma içinde olduklarını ve bilimsel olmaktan uzak bir şekilde kendi dünya görüşlerini dayattıklarını savunarak, bu durumu eleştirmiştir. Bu eleştiri, Mardin'in toplumun genel yapısı ve entelektüel atmosferi üzerine yaptığı düşünsel çözümlemenin bir parçası olarak değerlendirilebilir (Doğan, 2008: 28).

Mardin'in düşüncelerindeki evrim, 1960'lı yıllarda etkilendiği ve üzerinde çalıştığı Clifford Geertz'in kültür çalışmalarıyla ilişkilidir. Geertz'in kültür kavramına getirdiği sembolik yaklaşım, Mardin'in düşüncesinde önemli bir dönüşüme neden olmuştur. Kültür, sadece maddi ürünleri değil, aynı zamanda sembolik biçimleri de içeren bir kavram olarak ele alınmıştır. Mardin'in düşüncesinde Geertz'in etkisiyle "yapı" kavramı da önemli bir yer kazanmıştır. Yapı, toplumsal eylemi sınırlayan ve yönlendiren kaynaklarla kültürel şemalardan oluşan bir nitelik kazanmıştır. Mardin, kültürü otonom bir yapı olarak değerlendirmiş ve kültürü maddi şartlar ve tarihsel durum içerisinde değerlendirilmesi gereken bir inşa olarak görmüştür. Bu dönüşüm, Mardin'in düşünsel evriminde sembolik anlam ve kültürel yapıların daha öne çıkmasını sağlamıştır. Geertz'in sembolik etnografi yaklaşımının etkisiyle, Mardin, toplumsal fenomenleri anlamının ve açıklamanın yollarını sembolik ve kültürel çerçevelerle ele alarak genişletmiştir (Doğan, 2008: 33).

Mardin'in toplum bilimi düşüncesinde Karl Mannheim'in etkisi belirgindir. Mannheim'in düşüncesinden etkilenen Mardin, özellikle ideoloji konusunda Mannheim'in perspektifini benimsemiştir. Mannheim'e göre, düşüncelerin üretildiği tarihsel dönem ve bu dönemin etkilerine maruz kalan birey ya da grupların toplumsal durumu incelenmelidir. Böylece dönemin şartları, ruhu ve farklı entelektüel grupların ilişkileri ve dünya görüşleri anlaşılabilir. İdeolojiler aracılığıyla sadece bireylerin sınıfsal konumları değil, aynı zamanda siyasi, kültürel ve ekonomik şartlar da ortaya çıkar (Doğan, 2008: 28). Eserlerinde, özellikle "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu" ve "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" çalışmalarında, Mannheim'in gerçekçi bakış açısının etkisini görmek mümkündür. Ancak, "Din ve İdeoloji" adlı eserinde pozitivist yaklaşımın

baskın olduğu gör÷lmektedir. Aynı zamanda "İdeoloji" ve "Bediüzzaman Said Nursi Olayı" gibi eserlerinde yorumlayıcı bir yaklaşımla gerçekçi bakış açısını birleştirmiştir. Bu, Mardin'in toplumbilim düşüncesinin zaman içinde evrimleştiğini ve realist bilim anlayışından konstrüktivist bilim anlayışına doğru bir dönüş yaşadığını göstermektedir (Arlı, 2018: 87-91).

Mardin'in "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu" adlı eseri, doktora tezi olma özelliği taşıyan ve Mardin'in akademik kariyerinin başlarında kaleme aldığı önemli bir çalışmadır. Bu eserde, Mardin, Osmanlı toplumunda İttifak-ı Hâmiyet'ten Yeni Osmanlı Cemiyeti'ne doğru olan dönemde dinin rolünü ve dinî yapıların bireylerin düşünceleri üzerindeki etkilerini inceler. Mardin, bu süreçte Osmanlı aydınlarının, özellikle Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan grubun, dünya görüşünün sınırlarının din tarafından belirlendiğini vurgular. Aydınlar, ürettikleri çözüm önerilerini bu dinî bağlam içinde formüle ederler. Mardin, eserinde bilgi sosyolojisi perspektifinden önemli noktalara odaklanır ve yorumlayıcı bir yaklaşımla bu süreci analiz eder. Bu eser, Mardin'in interdisipliner bir yaklaşımla tarih ve sosyolojiyi birleştirerek Osmanlı toplumunun dönüşüm süreçlerini anlamaya çalıştığı bir örnek olarak öne çıkar. Aynı zamanda, Mardin'in toplum bilimi düşüncesinin temellerini atan önemli bir çalışmadır (Reyhan, 2007: 160).

"Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" adlı eserinde Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin ardından Jön Türklerin ideolojik temellerini inceler. Bu eserde Mardin, bürokratik muhafazakârlık merkezli bir anlatı kurarak Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ideolojik durumu analiz eder. Mardin, bürokratik muhafazakârlığı sivil ve askeri bürokratik gruplar olarak iki ana kategoriye ayırır. Askeri grup, vatanın kurtarılması amacıyla politikalar ve söylemler oluştururken, sivil bürokratik grubun otoriter ve elitist olduğunu belirtir. Bu grupların oluşumunu şekillendiren şey ise Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ideolojik durumdur. Eserde, bireylerin Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü gidişatını durdurmak ve değişimlere kapı aralamak istediği belirtilir. Geleneksel ve modern kurumlar arasındaki mücadele tarihsel bağlam içinde işlenir. Bu süreçte bireylerin kişisel onur ve otoritelerinin yerine rasyonel, yasacı bir grup oluşturulduğu vurgulanır. Dini evren anlayışının yerine pozitivist bir evren anlayışına geçildiği belirtilir. Ayrıca, avam-havas ayrımının yerine halkçı bir topluma dönüşüm ve ümmet toplumundan ulusal bir topluma geçiş süreçleri ele alınır (Reyhan, 2007: 161). Bu eser, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki siyasi düşünce ve değişimler konusunda önemli bir katkı sunar ve Mardin'in toplumsal dönüşüm analizindeki yaklaşımını yansıtır.

Mardin, Bediüzzaman Said Nursi Olayı eserinde 1840'lardan 1950'lere kadarki laikleşme sürecini ele almış ve süreç içinde devlet kurumlarında gerçekleşen laikleşme sürecine atıfta bulunmuştur. Laikleşme süreciyle birlikte devlet ve halk arasında dilin koptuğunu ve kök paradigmanın dönüşüme uğradığını, ortak dil ve anlayış zemininin ortadan kalktığını vurgular. Etimoloji üzerinden inşa ettiği anlatısında Bediüzzaman Said Nursi'nin geleneksel Türk-İslam motiflerini kullanarak müritleri ve çevresindeki insanlar üzerindeki

karizmatik etkisinin önemini vurgular. Modernleştirmeci bürokratlar ise modernleşme süreci içinde halk ile kurduğu gündelik ilişki dilini unutmuş ve bu dil Bediüzzaman Said Nursi tarafından kitle iletişim araçları vasıtasıyla tekrar kurgulanmıştır. Mardin'e göre Bediüzzaman Said Nursi Olayı muhafazakâr kesimler içinde bir farkındalığın oluşmasına ve laikleştirici reformlara karşı bir bariyer oluşturmalarına imkân sağladığını belirtir; ayrıca, Türkiye'deki laikleştirici politikaların yerini muhafazakâr politikalara bıraktığını da cümlesine ekler (Mardin, 1992: 9-41).

Mardin, Türk modernleşmesini kültüralist bir bağlam içinde değerlendirir ve Charles Taylor'ın "Two Types of Modernity" (İki Tür Modernite) teorisinden etkilenmiştir (Taylor, 1999: 24-33). Modernleşmeyi mikro grupların perspektifinden değerlendirir, çünkü bu mikro gruplar geniş bir yapı tarafından çevrelenmiştir ve ürettikleri cevaplar da bu yapı bağlamında gerçekleşir. Mardin'e göre, yapı tarafından oluşturulan ideolojik çerçeve içinde bireyler dünyayı algılar ve bu algıya dayalı çözümler üretirler. Bu anlayışa göre, marjinal gruplar ilerici olabilir çünkü onlar sürecin dışarıdan bir okumasını yapabilir ve kültürel değerleri sorgulayabilirler (Reyhan, 2007: 160-162). Bu perspektif, Mardin'in modernleşmeyi sadece maddi gelişme ve kurumsal değişimle sınırlamayıp, kültürel dinamiklerin ve mikro grupların etkisini de önemseyen bir yaklaşım sergilediğini gösterir.

Mardin, kariyeri boyunca Max Weber, Edward Shils, Alfred Schutz ve Karl Mannheim gibi düşünürlerin realist ve konstrüktivist görüşlerini sentezlemiş ve bu düşünürlerin metodolojik yaklaşımlarından etkilenmiş gibi görünmektedir (Arlı, 2018: 92). Batı sosyal bilim literatürünü yakından takip etmiş ve Batı'da başlayan sosyal bilim geleneğini Türk akademisine uyarlamaya çalışmış, aynı zamanda Türk toplumunu inceleme amacını taşımıştır. Mikro ve makro çözümlerinde Weber'in ideal tipler etkisi kendini göstermiş, "anlama" ve "açıklama" arasındaki gerilimi aşma çabalarına odaklanmıştır. (Uluocak, 2008: 188). Mardin, toplumun içindeki kurumsal olmayan yapıyı vurgulayarak kültürel semboller, din, örf, gündelik hayat ve toplumsal tabuların hayatı şekillendirdiğini savunmuştur. Bu nedenle, Mardin, Osmanlı'da toplumsal ve siyasi yapıyı tarihsel sosyolojiyle aşmaya çalışmıştır. Bu yaklaşımını Weber'den aldığı teorik temellere ve merkez-çevre kuramından kaynaklanan kuramsal alt yapıya dayandırmış, sivil toplum ve din etrafında odaklanarak özgün bir anlatı geliştirmiştir. Edward Shils'in, merkez-çevre kavramsallaştırmasına göre, her toplumun bir merkezi bulunmaktadır ve merkez terimi coğrafya ile ilgili değil, kültürel değerler sisteminin merkezini ifade etmektedir. Merkez olmak, toplumu yöneten ve yönlendiren değerler, semboller ve inançlar sistemi üzerinde hakimiyet kurmayı içerir (Shils, 2002: 86-87). Mardin, Shils'in merkez-çevre yöntemini Osmanlı toplumuna uyarlayarak devlet ile halk ilişkilerinin panoramasını çizmiştir. Bu yaklaşımı çeşitli kavramsallaştırmalar ve teorik modellerle inceleyen Mardin, sadece Shils'in yöntemini değil, aynı zamanda Eisenstadt'ın "serbestçe devinen kaynaklar" fikrinden de yola çıkarak merkezlerin farklılaşmış kaynaklarının devinimini Osmanlı modernleşmesinin oluşumsal koşulu olarak ele almıştır (Doğan ve Demir, 2018: 16).

Mardin, merkez-çevre yöntemini Osmanlı döneminde toplumu iki ayrı sınıfa böldüğü ve bu ayrışmanın devlet ile halk arasında bir kopukluğa yol açtığını savunmaktadır. Osmanlı'nın çeşitli reform girişimleri, toplumsal bir seferberlik sağlamaya yönelik olsa da, yüzyıllar boyunca var olan toplumsal düzenin parçalanmasına ve Osmanlı kimliğinin oluşturulamamasına neden olmuştur. Cumhuriyet döneminde de benzer bir sorun devralınmış ve halkın Kemalist reformları benimsemekte zorlanmasıyla aydın-halk ayrımı ortaya çıkmıştır. Günümüzde kırdan kente göçün artmasıyla birlikte bu ayrışmanın merkez-taşra şeklinde kendini gösterdiği belirtilmektedir. Mardin'e göre, "merkez ve çevrenin karşı karşıya gelmesi, Türk siyasasının temelinde yatan en önemli kopukluk"tur ve bu durum modernleşme tarihi boyunca devam etmiştir (Mardin, 1992: 36-37). Merkez-çevre modeli, toplumsal, tarihsel, kültürel, ekonomik, politik ve sosyo-bilişsel açılardan gerçekleşen olayları ampirik bir bakış açısıyla incelemeye imkan tanıyarak, sosyal bilimlerde yeniden sorgulama ve anlama süreçlerine kapı aralamıştır (Uluocak, 2008: 201). Merkez-çevre modeli, soyuttan somuta doğru genişleyebilen bir kapsama sahiptir ve bu modelde merkezin çevreyi kontrol altına alma çabaları önemli bir rol oynar (Uluocak, 2008: 201). Bu, merkezin çevre üzerindeki etkisini ve yönlendirme çabalarını anlamak için kullanılan bir perspektiftir. Mardin'in, Osmanlı ve Batı Avrupa'da ki gelişimlerinin farkını vurguladığı sivil topluma dair çalışma da bu kapsamda değerlendirilebilir. Mardin'in Türk modernleşmesi ve merkez-çevre ilişkileri hakkında önemli ipuçları sunar. Merkez-çevre kuramının etkili bir uygulayıcısı olarak Mardin, bürokrasiden aileye kadar geniş bir inceleme alanını keşfeder ve Türkiye'deki bütünlük arz eden çalışmaların klasikleri arasında kendine sağlam bir yer edinir. Mardin, olaylara bütüncül bir bakış açısı getirmeyi başarır, ancak genelleme yapmadan, her olayı ve durumu kendi iç dinamikleriyle inceleyerek, topluma ve aydınlara yönelik çeşitli eleştirilerde bulunur. Örneğin, "daemon" kavramını kullanarak Türk entelektüelinin olaylara sürekli naif bir bakış açısıyla yaklaştığını ve bu nedenle görünmeyeni fark edemediğini, kapsayıcılık özelliğini kaybettiğini ifade etmiştir.

Mardin eserlerinde farklı yöntem tercihlerinde bulunur, bu tutumu anlamacı epistemolojinin çeşitli türevlerini kullanma eğiliminde olduğunu gösterir. Mardin, her çalışmasında farklı teorik modellere başvurmuş ve reçete sunmak yerine toplumsal bir felsefeci gibi anlama ve tahayyülü merkeze alarak toplumsal sorunlarla hesaplaşmıştır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e olan toplumsal değişimi incelemesi, Türkiye'deki öncü isimlerden biri olarak, toplumsal olguları kendi içindeki tarihsellikleri çözümleme çabasıyla dikkat çeker (Çaylak, 2008: 247; Keyman, 2005: 32). Çaylak'a göre Mardin'in toplumsal değişim olgusunu, toplumun kendi içinde bulunan gerilimler, çatışmalar ve kendi içinde ürettiği toplumsal pratikler üzerinden dışsal etkiler olmaksızın yorumladığına vurgu yapılır. Bu yorumsalcı yaklaşım, toplumsal pratikleri kendi tarihsel bağlamı içinde anlama ve açıklama çabasını içerir. Mardin, toplumu anlamaya çalışırken tarihsel zaman içinde üretilen arka planı kullanarak toplumu şekillendiren etkileri anlamaya çalışmıştır. Bu yaklaşımda makro yorumlardan ziyade mikro-sosyolojik bir bakış açısını benimsemektedir (Çaylak, 1998: 221). Takış'a göre, Mardin

geleneksel ve modern metodları birleştirerek geçmiş ve günümüze ait iki taraflı bir denklem oluşturmuştur. Eski ve yeni kaynakları çalışmalarında dikkatlice kullanarak, tarih ve sosyoloji alanında kendini göstermiştir. Mardin'in çalışmaları daha çok Osmanlı'nın 19.yüzyılına odaklanır. Mardin'in çalışmaları, yakın tarih ile uzak geçmişi bütünlüklü bir zaman çizgisi içinde sunarak sorunlara geniş bir perspektiften yaklaştığını gösterir. Ayrıca, tarihsel ve güncel bilgileri örneklerle güzel bir kurgu içinde birleştirmesini başarmıştır (Takiş, 2013: 73).

Mardin'e göre, toplumsal değişme: a) yalnız 'dış' belirlemelerle değil b) 'eski'leri sıfırlamadan ve c) algılama, kavrama, anlama ve bunları zorlayarak yeniden yaratma gibi 'ara istasyonlardan' geçerek oluşmaktadır. Batı'da bu yeni birikimi salt bir kültür yaklaşımı olarak görüp yerenler böyle bir anlatıma karşı çıkmışlardır. Bizde ise teorinin içindeki 'kat'lar anlaşılmadığından tarihimizin ana hatlarının tanımlanmasında aydınlarca benzer yaklaşımlar kimi zaman tartışılmış, fakat profesyonel toplum araştırmacılarını hiç etkilememiştir (Mardin, 2018: 53).

Mardin'in interdisipliner yaklaşımı, Türk sosyal bilim literatüründe benzersiz bir alanın oluşmasına katkıda bulunmuş ve 1960'lardan itibaren gerçekleştirdiği çalışmalarla Türkiye'deki pozitivist ve indirgemeci yaklaşımlara karşı anlama (verstehen) odaklı bir perspektif ve içerik analizi gibi tekniklerle eleştirel bir duruş sergilemiştir. Bu eleştirel tutumuyla, Türkiye'deki tarihsel sosyoloji geleneğinin öncülerinden biri haline gelmiştir (Ardıç, 2018: 68). Mardin'in eserlerinde kullandığı "anlamacı-yorumsalcı hermeneutik" yaklaşım, Weber'den ilham alarak Türk sosyal bilim camiasına yeni bir perspektif getirmiştir. Bu yaklaşım, Weber'in ve hermeneutik anlayışının Batı dünyasında dahi yeni keşfedildiği yıllarda ortaya çıkmış olup, Mardin'in bu anlamacı merkezli yöntem anlayışını benimsemesi ve Türkiye'de uygulaması, onun öncü bir rol üstlendiğini göstermektedir (Ardıç, 2018: 69).

Mardin'in sosyal bilimlere katkısı ise; a)Sistematik belge merkezli araştırmalar yapmak (örneğin, Genç Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu), b) İlk ciddi metin analizleri yapmak (örneğin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri), c) Sosyal bilimlerin ve kritik düşüncenin tıkandığı yerleri ve nasıl açılabileceğini kendi çalışmalarıyla göstermek olarak sıralanabilir (Parla, 2015: 14).

Mardin, Türk sosyal bilim camiasına interdisipliner anlayışı getirmiş, dünyadaki gelişmelerle Türk sosyal bilim camiasını kesiştirmiş ve bu konuda öncü bir rol üstlenmiştir. Dönemindeki popüler akımların etkisini sezmiş ve uzak durmuştur, bunun yanı sıra bu akımları eleştirerek Türkiye'deki tartışma kültürünü alevlendirecek yeni konular ortaya atmıştır. En nihayetinde Mardin, Türk sosyal bilim literatürüne alternatif bir yol olan tarihsel sosyolojinin yolunu açmıştır. Reyhan'a göre, Mardin'de sosyoloji ve tarih sürekli bir diyalog halindedir. Tarihsel süreci açıklarken, Reyhan okuyucuya arka planın bir portresini sunar ve aynı zamanda ansal olaylarla an içindeki kırılmaların modernleşme açısından önemine vurgu yapar. Bu diyalogu, kavram havuzunu kullanarak besler ve okuyucuyu adeta o döneme götürerek sürecin kavramlarla yeniden inşasını yapar. Mardin, sivil toplum, muhalefet, kontrol, merkez-çevre,

paradigma gibi birçok kavram setini kullanarak öncelikle o dönemin ideolojisini ve meşru anlatılarını ortaya koyar. Sonrasında ise kültürel çatışmalar ve çatışmaların içindeki kırılmaların yol açtığı modernleşme anlatısını okuyucuya sunar. Bu sayede Mardin, kavramları kullanarak sosyoloji ve tarih arasında bir köprü kurar ve modernleşme sürecini çok katmanlı bir şekilde ele alır (Reyhan, 2007: 164-167).

Tartışma ve Sonuç

Bu bölümde Niyazi Berkes ve Şerif Mardin üzerine yapılan çalışmamız bağlamında iki düşünürün de tarihsel ve teorik görüşlerinin karşılaştırmasına yer verilecektir. İki düşünürün de daha iyi kavranması için tarihsel görüşlerinden hareketle teorik görüşleri karşılaştırılacak ve son olarak da düşünürlerin fikirlerinin şekillenmesinde etkili olan tarihsel sürece değinilecektir. Düşünürler çalışmalarında tek bir model üzerinde ilerlememekte birçok farklı modele eğilim gösteriyor görünmektedir. Bu durum düşünürlerin akademik zenginliğinin ve çok perspektifliliğinin tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır.

Niyazi Berkes'in içinde bulunduğu tarihsel dönemde sosyal bilim çalışmalarına tesiri kısaca şöyledir: 1960'ların dünyasında modernleşme okulunun ve Parsons'ın görüşlerinin derin tesiri bulunuyordu. Niyazi Berkes ünlü Türkiye'de Çağdaşlaşma isimli çalışmasında Parsons'un izlerini görmek mümkündür. Berkes'in İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçişte Türk çağdaşlaşma sürecini anlattığı Türkiye'de Çağdaşlaşma isimli eserinde süreç tarihsel olay ve olgulara dayanarak bütünlük içinde işlenmiştir. Bu bütünlüklü anlatı Berkes'in makro, devlet merkezli bir anlatı kurguladığı manasına gelir ama "kapsam ve düzey" açısından ele alındığında mevcut literatürde ağırlığı büyük olan bir eserdir. Bu sayede de okuyucunun zihnine bütünlüklü bir modernleşme anlatısı yerleşir (Reyhan, 2017: 137-138).

Berkes'in Türk çağdaşlaşması olarak ifade ettiği şey esasında dönemin ruhuna uygundu; çünkü, İkinci Dünya Savaşı henüz sona ermiş ve Batı yeni bir hegemonya inşasına girişmişti, Huntington'ın ifadeleriyle açıklamak gerekirse; çağdaş dünya bir sanayi toplumunun eseri idi, evrenseldi ve biricikti. Toplumsal ilişkilerde hareketlilik vardı, toplum cemaatsel bağlarından azade bir iş bölümü ve uzmanlaşma meydana getirmişti. Toplum kan bağına sahip aileler değil, mesleki başarıya sahip gruplar yönetiyor ve topluma yön veriyordu. Toplumsal çıkar grupları bu dönemde ülkeyi yönetirken uyum içinde çalışabiliyordu (Huntington, 1996: 286). Savaş sonrası dünyada Batı'ya ait bir takım idealler olan sanrılar da Batı-dışı ülkelere ihraç edilmeye başlanıyordu, zira, savaş sonrası dönemde soğuk savaş atmosferinin olduğu bir dünya vardı ve acil bir uluslararası örgütlenme gerekiyordu. Marshall Planı'yla birlikte Batı Avrupa'ya öncelik verilerek savaşın yaraları sarılmıştı. ABD'nin hegemonyasını korumak amacıyla Dünya Bankası ve OECD gibi kuruluşlardan alınan yardımla Batı-dışı dünya da ABD hegemonyasıyla tanışacaktı ve ilerleyen yıllarda yerleşik bir hal alacaktı.

Böyle bir dönemde Talcot Parsons'ın makro kuramı vasıtasıyla dünya ABD'nin hegemonik üstünlüğünün kuramsallaşmasına şahit oluyordu.

Parsons, kendinden önce gelen evrimselci kuramların mekanik toplum anlatısı yerine ahlakın ve kültürün teleolojik anlatısını kurgulamıştır. Parsons'a göre, toplumlar tarihin başından sonuna kadar "dengeli" bir sistem örgütlemeye çalışmışlardır. Dengeyi bulma durumu toplumlarda değişim ve dönüşümü de paralelinde getirmiştir. Toplumsal değişimi Parsons içsel ve dışsal olarak iki ayrı parça altında işler. Dışsal değişim, toplumsal sistemin dışarıdan aldığı etkiyle şekillenmesiyken, içsel değişim toplumun kendi norm ve kuralları dahilinde özgün olarak değişmesidir (Parsons, 1966: 115). Ayrıca Parsons'a göre, toplumsal değişim sistemdeki genel unsurlardaki bir bozulmayla veya alt-sistemlerdeki bir uyumsuzluk durumuyla değişmektedir. Parsons'a göre, uygarlıklar sistemsel işlevleri karşılayamadıkları durumlarda çökmekte ve yerlerini başka uygarlıklara bırakmaktadırlar (Parsons, 1951: 486). Parsons, bunun yanında, tarihsel evrim sürecine de eğilim göstermiştir. Parsons'a göre, geleneksel toplumlar zaman içinde belirli sosyal fonksiyonları üretmekte başarısızlık gösterirler ve geleneksel kurallar yerine kendi rasyonel standartlarına adapte bir toplumsal yapı kurgulamaya başlarlar. Tarihsel süreç içerisinde bu durum diyalektik bir ilerleme gösterir ve toplumların evrimsel olarak ilerlemesine sebebiyet verir. Parsons kuramsal olarak bu durumu kanıtlamak için ilkel toplumdan antik topluma ve antik toplumdan merkezileşmiş güçlü krallıklara doğru gelişen doğrusal bir ilerleme anlayışına dayanmaktadır. Bu durum Batı dünyasında zirve noktasına ulaşmıştır ve Batı dünyası dünyanın geriye kalanına karşı bir üstünlük kurmuş, daha sonra kurduğu bu üstünlük dolayısıyla dışsal bir etken haline gelip dünyayı küresel anlamda çağdaş medeniyetin bir parçası kılmıştır (Parsons, 1966: 87). Parsons'ın anlatısına göre, dünya evrensel bir dönüşüm geçirmektedir. Bu dönüşüm içinde modernleşmiş ABD'nin ayak izlerinden yürümek ve onun modernleşme birikiminden faydalanmak zorundadır. Parsons'ın görüşleri o dönemin dünyası için egemen bir düşünceydi ve sosyal bilim atmosferi Parsons'ın görüşlerinden etkilenmiştir. Berkes'in de çağdaşlaşma kuramını geleneksel düzenden çağdaş toplumsal düzene Batılı toplumlarla Türk toplumu arasında benzeşim kurarak ilerlemesi düşüncesi normal karşılanmalıdır. Berkes'e göre Osmanlı'da denge mekanizmaları bulunmamakta, çağın gerekleri benimsenmemekte ve böylece bir toplumun istikrarsızlığı mümkün görünmektedir. Bu şartlar da Türkiye Cumhuriyeti'ni var eden şartlara kapı aralayacaktır.

Şerif Mardin'in içinde bulunduğu tarihsel zamanın kuramsal etkileri ise şöyledir: İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada dengeler değişmiştir. Avrupalılar öncü olan konumlarını kaybetmiş yerine ABD'nin önderliğinde bir dünya kurulmuştur. ABD artık tüm dünyada ilerleme ve gelişme denince akla gelen lokomotifdir. Avrupa bir enkaza dönüşmüştür, bu süreç içinde Avrupa'da siyasi ve politik çekişmeler artmakta ve SSCB'nin önderliğinde komünist bir dünya belirmektedir. ABD, bu koşullar altında her milletin kendi kaderini tayin hakkı prensibine uymadı, onun yerine komünist fikir akımlarını engellemek adına tüm gücünü ortaya koydu. Bu somut olarak Marshall Planı'nın ortaya atılmasıyla

kendini göstermiştir. Soğuk savaşın siyasi, ekonomik, sosyal birçok etkisi bulunmaktaydı ama ABD'nin bu sürece teorik ve bilimsel açıdan da el atması gerekiyordu. Bu durumda ekonomik fonlarla sosyal bilim sahasının desteklenmesine imkân tanıdı ve Doğu toplumlarına yönelik incelemeler de bu şekilde başlamış oldu.

Türkiye'deki modernleşme çalışmalarının periyodik evrimini gözlemlediğimizde, bu sürecin farklı okulların etkisi altında şekillendiği görülmektedir. Erbaş'ın belirttiğine göre, 1960'lara kadar Modernleşme Okulu'nun, 1960-1970 yılları arasında Bağımlılık Okulu'nun, ve 1980 sonrasında ise Neo-Modernizasyon Okulu'nun etkili olduğunu söylemek mümkündür (Erbaş, 1999: 22). Bu çerçevede, Berkes ve Mardin, farklı dönemlerdeki çalışmalarıyla öne çıkan düşünürler olarak karşımıza çıkmaktadır. Berkes, çalışmalarını özellikle 1960-1970 yılları arasında kaleme almış bir düşünür olarak öne çıkar. Bu dönem, Modernleşme Okulu'nun etkisinin ön planda olduğu bir zaman dilimidir. Öte yandan, Mardin daha çok 1980 sonrasında çalışmalar yapmıştır, yani Neo-Modernizasyon Okulu'nun etkisinin belirgin olduğu bir döneme denk gelir. Bu bağlamda, her iki düşünürün yaklaşımı, buldukları dönemin ruhuna uygun olarak farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma, Türk modernleşmesi konusunda zengin bir anlatı oluşturur. Çeşitli konjonktürlerin sosyal bilimcileri etkilemesi ve çalışmalarına yansması kaçınılmazdır. Her dönemin kendine özgü sorunları, dinamikleri ve dönemin ruhunu yansıtan unsurları, düşünürlerin perspektiflerine şekil vermiştir. Bu nedenle, Türk modernleşme sürecini anlamak için bu farklı dönemlerdeki düşünce okullarının etkilerini ve düşünürlerin perspektiflerini göz önünde bulundurmamak önemlidir.

Berkes'e göre çağdaş dünyanın yaratıcısı Batı Avrupa'dır ve çağdaşlaşma süreci Batı Avrupa'dan dalgalar halinde dünyanın dört bir yanına yayılım göstermektedir. Bu sebeple Berkes, Türk toplumunun Batılılaşarak çağdaşlaşacağını söyler; bu durum sekülerizmin Türk toplumu içinde gelişim göstermesiyle alakalıdır. Yani, Türk toplumu geleneksel toplum yapısından seküler toplum yapısına geçtiği oranda çağdaşlaşabilecektir, Berkes için geleneksel toplum yapısı bir takım toplumsal dönüşümleri kaldıramamakta ve toplumsal denge sağlanamamaktadır, bu dengenin kurulması ve Türk toplumunun modernleşebilmesi için sekülerleşmesi gerekir, bunun için de çağdaşlaşma adı altında ele aldığı kültürel değişim sağlanmalıdır. Böylelikle toplumsal ihtiyaçlar giderilip ilerlemeye odaklanılabilir. Berkes'in bu bakış açısı Türk modernleşmesi hakkında makro bir bakış açısı sunar, bu bakış açısı, devlet merkezli bir anlatı inşa etmesine ve çağdaşlaşma sürecinin makro bir anlatısını geliştirmesine sebep olmuştur. Berkes, makro anlatısı sayesinde 1718'den 1938'e kadarki çağdaşlaşma anlatısının hikâyesini verebilmiştir. Bu anlatı içinde çıkar grupları, toplumsal sınıflar, ötekileştirilmiş etnik kimlikler bulunmamaktadır; bu durum da yer yer Berkes'in genelleme hatasına düşmesine ve anlatısının mikro yönlerinin zayıf olmasına yol açmıştır. Genellikle dışsal büyük olaylara yer verdikten sonra bunun içsel açıdan okumasını yapmıştır. Bu okumanın içinde mikro kimlik ve gruplar bulunmamaktadır. Devlet'in kurumsal yapısı özne olarak kabul edilmiştir. Toplumsal grupların içsel olarak yarattıkları dalgalanmalara dair

bir veri bulunmamaktadır. Bu noktada Berkes, Avrupa merkezli bir anlatı oluşturmuştur ve kurguladığı anlatıda Berkes'i genelleme hatasına sürüklemiştir, bu anlatının tek merkezli olması da başka bir genelleme hatasını var etmekte ve kullandığı yöntemle Türkiye'nin kendine has dinamiklerini kaçırmaktadır.

Batı-dışı toplumların değişim süreçlerini irdeleyen çalışmalar ABD'nin siyasal hedefleriyle paralel şekilde ilerlemekteydi. Özellikle savaş sonrası dönemde Amerikalı sosyal bilimciler ilgisini Doğu toplumlarını anlamaya kaydırmıştı. Özellikle Çin, Japon ve Türk modernleşmeleri başlıca ilgi alanlarını oluşturmaktadır, Mardin'in doktora tezine bakıldığında kendisi de Princeton Üniversitesi Doğu Araştırmaları bölümüne çok şey borçlu olduğunu ifade etmektedir. Bu durum Mardin'in çalışmalarına yansımıştır. Mardin, daha çok Osmanlı toplumu üzerine kültürel araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalarla birlikte makro modernleşme kuramlarının pozitivist olduğu ve eleştiriye tabi tutulması gerektiği üzerinde durur. Bu durum Mardin'in modernleşme olgusuna kültürel unsurlar üzerinden bakmasına imkân vermiştir. Yani Mardin de dünyadaki toplum bilim anlayışından etkilenmiş ve Doğu toplumları üzerine eğilim göstermiştir. Bu durumda da Mardin, Osmanlı- Türk modernleşmesine kültürel bir çerçeve içinden yaklaşım sergilemiştir. Mardin'in kültüralist tutumu modernleşme süreci içindeki kültürel öğeleri, ideolojiler ve mikro grupları ön plana çıkarmıştır. Bu anlatı içinde maddi dünyanın rolü geri planda bırakılmıştır. Yapı özneler üzerinde tesire sahiptir fakat öznelerin yapı üzerindeki etkileri daha belirgin bir şekilde işlenmektedir. Mardin anlatısında maddi yapıyı kısaca özetler daha sonra öznelerin anlatısına geniş bir yer verir. Bu tutumu sebebiyle Mardin'in anlatısının taraflı olduğunu ve zamanının akımlarının yoğun tesiri altında kaldığını söylemek mümkündür.

Mardin, analizini döneminde popüler olan Edward Shils'in merkez-çevre kuramı üzerinden yapar. Kuram ise kabaca şöyledir; Merkez, herkesi etkileme gücüne sahip değerler ve inançlar ağının merkezidir. Merkezde değerler ve sistemler bütünlük arz eder. Bütünlüğün merkezinde kutsal sayılan ve dokunulmaz olan yöneticiler bulunur. Yöneticiler değerler sistemi sayesinde doğal bir otorite konumunda yer alır. Merkezi değer sisteminin taşıyıcılığını da devlet yapar. Devlet elindeki doğal otoriteyi yayma eğilimini gösterir. Bunu da merkezde bulunan seçkinler aracılığıyla yapar. Seçkinler, bu değerler sisteminde anahtar pozisyonlarda yer alırlar ve çevredekileri yeri geldiğinde ödüllendirip yeri geldiğinde cezalandırabilirler. Seçkinler arasında çatışma yoktur, uyum bulunur (Shils, 2002: 86-92). Mardin'e göre merkez, Osmanlı'nın bürokrasiyi bir bütün halinde tuttuğu kadarıyla devletin bu bürokrasiyi kullanması oranında vardır. Çevre ise, merkezin dışındaki toplumsal alanı, coğrafyayı ve kurumları temsil eder. Mardin merkez-çevre ilişkilerini ele alırken Batı toplumunda var olan merkez-çevre çekişmelerini ve uzlaşmalarını Osmanlı toplumsal yapısıyla kıyasa giderek izah eder. Osmanlı toplumundaysa bir seçkinler ile halk arasında belirgin bir yabancılaşma söz konusudur; bu yabancılaşma sebebiyle ne bir çekişme ne de bir uzlaşma var olmuştur. Mardin süreci anlatırken merkez ve çevre arasındaki kopukluğa ve birbirlerinden farklı kültürel ayrımları nasıl var ettiklerine değinir. Bunun için de gerek merkezin gerek çevrenin farklı değer dünyalarına inerek bu

değer dünyalarını nesneleştirir ve onun üzerine yeni bir anlatı kurgular. Mardin'in bakıldığında modernleşme sürecindeki kültürel ve mikro unsurları incelemeye odaklandığı görülmektedir, bunun yanında her eserinde farklı bir metodolojik yaklaşım benimsiyor olması da Mardin'in eserlerinin çağına ve dönemine göre yeniden gözden geçirdiğini gösterir. Bu açılarından bakıldığında Mardin, bir mikro anlatı etrafından çalışmalarını kurgulamakta ve her gruba yönelik farklı yaklaşımı da Mardin'in genelleme hatasına düşmesini engellemektedir. Ama çalışmalarındaki kopukluk ve yöntemlerinin farklılık arz ediyor olması sebebiyle de takip edilmesi zor bir düşünür olarak karşımıza çıkar. Berkes ile karşılaştırıldığında mikro çıkar gruplarına yer verdiği görülmektedir. Bu sayede daha bütünlüklü bir toplum okumasının da önünü açıyor görünmektedir. Berkes, bu gruplara yer vermek yerine makro bir anlatımı benimsemiş ve devletin çağdaşlaşma sürecini okuyucusuyla buluşturmuştur. Ancak Mardin, devlet düzeyindeki değişimin yanı sıra sosyal grupların değerler sisteminin de eşzamanlı olarak nasıl bir değişim gösterdiğini ortaya koymaya çalışır.

Mardin'in Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu ve Jön Türklerin Siyasi Fikirleri gibi eserlerinde merkezin hikayesine yer verilmektedir. Mardin'in bir örnek olarak aldığı Bediüzzaman Said Nursi Olayı ise kurguladığı merkez-çevre anlatısında çevrenin bir örneğidir. Bu eserinde ise; 1840'lardan 1950'lere kadar olan laikleşme sürecinin büyü bozumuna uğradığını ve çevredeki pasifize olmuş aktörlerin laik yaşam tarzı karşıtlığı üzerinden kendilerini yeniden var ettiklerini aktarmaktadır. Bu sürecin ortaya çıkmasındaki başat aktörse ortak dilin zemin kaybetmesinin de yatmaktadır. Bu süreç içinde merkez kendi dilini çevre de kendi dilini oluşturmuştur. Mekanik toplumsal hayat karşısında çevre merkeze karşı kendi ideal toplum tasavvurunu oluşturmuştur. Mardin bu noktada tarihin çizgisel bir şekilde ileriye doğru ilerlediğine yönelik pozitivist anlatıya verdiği sosyolojik ve tarihsel örnekle meydan okuyor görünmektedir. Bu meydan okuma aynı zamanda Berkes'in "bir toplum ne kadar geriye doğru meyiller içerse de bunlar geçici adımlardır hatta ilerici adımları kışkırtmaktadır." sözüne de tezat oluşturduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Türkiye'deki tarikatlar her türlü ilerici hamleye karşı var olmuş ve tesir alanını da arttırmış görünmektedir. Mardin aynı zamanda Berkes'in ilerici-gerici, dinsel-çağdaş dualizminin de bir genelleme olduğunu okuyucusuna göstermektedir çünkü Mardin'e göre dini gruplar sadece laiklik karşıtlığı üzerinden kendini kurgulamazlar daha çok gündelik hayat ve süreç içinde geleneksel motiflerle kendilerini kurgularlar. Bu nedenle Türkiye'deki çağdaşlaşma/modernleşme süreci tarihsel ve sosyolojik genelleme hatalarından arınık olmalı ve kendine özel şartlarda var olan gruplara yönelik farklı bir yöntem geliştirmelidir.

Berkes ve Mardin karşılaştırıldığında Türk toplumsal dönüşümünü işleyişleri bakımından makro ve mikro olmak üzere iki farklı yaklaşım sergiledikleri görülür. Bu yönüyle iki düşünür de çalışmaları açısından tamamlayıcı bir özellikler gösteriyor denilebilir. Niyazi Berkes ve Şerif Mardin'in modernleşme/çağdaşlaşma sürecini okurken kullandıkları kavramlar ve kavramlara atfettikleri özellikler şu şekilde özetlenebilir. Niyazi Berkes,

modernleşme kavramını Türk toplumsal dönüşümü için kullanmayı tercih etmez, çünkü, O'na göre, bir toplumun modernleşebilmesi için teknik anlamda bir dönüşümü hedeflemesi ve bu uğurda toplumsal kaynakları kullanılmasını ifade eder. Türk toplumsal değişimi için önemli olan unsur teknik araçların alınması değildir. Osmanlılar modernleşme işine bir takım teknik araçları alarak başlamış fakat bu araçları layıkıyla kullanamamıştır. Bunun yanında Türk toplumu kültürel dönüşümünün ilk adımlarında fazlasıyla dinselleşme hummasına kapılmış ve bu durum onun dünyayı takip edememesine imkân vermiştir. Daha sonrasında Berkes anahtar bir kavram olarak sekülerizm kavramını kullanır çünkü sekülerizm kavramı net bir şekilde “kireçleşmiş gelenek boyunduruğundan kurtulma” manasına gelmektedir. Türk toplumu gelenek gerekleri yerine çağın gereklerini tercih etmelidir. Bunun için de dinselleşme kavramının karşısında çağdaşlaşma kavramı belirir. Mardin, modernleşme kavramını tercih eder, modernleşen toplumların iç dinamiklerinin ve yönetiminin merkezileştiğini, bu merkezileşme sürecinin de sanayi ve piyasa koşullarını var ettiğini belirtmektedir. Bu durumun, daha kompleks bir toplumsal yapıyı ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Merkezileşme süreci, vatandaşlık ve milli kültür gibi kavramları meydana getirmekte, bu kavramlar da toplumsal dönüşümün gerçekleştiği zamanlarda emniyet supabı gibi görev yapmakta ve sosyal fonksiyonların sürdürülmesi, sosyal ve iktisadi parçalanmanın önüne geçilmesi gibi görevleri üstlenmektedir. Mardin, bu sürecin gerçekleşebilmesi için haberleşme ve ulaşımın önemine vurgu yaparak, posta ve telgrafın yaygınlaşması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda toplumsal seferberlik kavramı üzerinden bir tartışma yürütmektedir. Bu da Mardin'in modernleşme okumasını endüstriyel ve teknik bir perspektif etrafında gerçekleştirdiği sonucuna götürmektedir. Mardin, merkez-çevre kuramını kullanarak Osmanlı Devleti'nde devletin yönetenler ve yönetilenler olarak bölündüğü toplumsal yapı içinde yeni sınıfların ve çıkar gruplarının merkezileşme ve dolayısıyla modernleşme sürecinin bir parçası olduğunu sosyolojik olarak vurgulamaktadır. Ayrıca ilgili grupların sürecin dışına itilmesini eleştirel bir şekilde ele almaktadır.

Mardin'in konstrüktivist anlayışıyla Berkes'in pozitivist anlayışını karşılaştırmak gerekirse; Berkes, tarihsel karakterleri daha çok tarihin onlara çizdiği sınırlar dâhilinden görmekte ve karakterlerin etrafında örülü duvarları okuyucusuna anlatarak kendi yorumuna yer vermeden somut veriler üzerinden hareketle bir anlatı sunmakta, anlatısının devamında da somut çıktılar ve zorunlu olguların sonuçlarını analiz etmektedir. Berkes, sosyal bilim anlayışı dahilinde olayları yorumlar ve yorumuyla da tarihin kendisine müdahil olmuş, okuyucusuna karşı uyarılarda bulunmuş olur. Bu durum Berkes'in tüm eserlerinde kendini göstermekte ve kitapları arasında değişiklik göstermemektedir. Berkes'in bir başka önemli yönü de böylece ortaya çıkar, döneminde çıkan moda akımlara mesafeli durur, yazdıkları arasında 40 yıl olsa bile bir tutarlılık söz konusudur. Dönemin fikir cereyanlarına kapılmaz ve Berkes'in yazıları bir bütünün alt başlıkları gibidir. Kayalı'ya göre “Çoğu başka entelektüelin değişik dönemlerde yazdıklarını okumak, değişik entelektüellerin metinlerini okumak gibi bir duygu oluşturur. Fakat Berkes'i kırk yıl aralıkla

okumak aynı kişiyle yüz yüze olunduğu izlenimini uyandırır” (Kayalı, 2009: 90). Mardin ise eserlerindeki tarihsel karakterlerin bakış açısıyla olayları derinlemesine incelemek için karakterin başından geçen olayları en ince ayrıntısına kadar işler ve karakterin vereceği politik kararı o zamanın şartları bağlamında bize sunar, karakterin dünyayı algılayış biçimi ve hareket noktası Mardin için hareket noktasını teşkil etmektedir. Mardin, son olarak incelediği duruma göre bir senaryo hakkında malumat verir, haliyle Mardin’in anlayışı karakterden karaktere kitaptan kitaba farklılık göstermekte ve araştırma yöntemine göre bir yöntem arayışı içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Berkes'i çalışmak, tarihsel ve sosyolojik bağlam içinde modernleşme olgusunu incelemek anlamına gelir. Berkes'in eserleri genellikle belli bir periyot içinde ortaya çıktığı için, o dönemin sosyal bilim tartışmalarının ruhunu yansıtmakta ve 1960-1970'li yıllardaki dünyadaki anlatıyı günümüz sosyal bilim dünyasına taşınması bakımından da önem taşımaktadır. Berkes'in toplumu bir organizma olarak görmesi, tarihsel süreçleri nedensellik bakımından ele alması ve tarihin doğrusal bir çizgi halinde sürekli ileriye dönük işlediği yönündeki görüşleri, onu pozitivist bir sosyal bilimci yapmaktadır. Pozitivizm, bilimsel yöntemlerin ve nedensellik ilkesinin vurgulandığı bir yaklaşımı ifade eder. Berkes'in çalışmaları, o dönemde hakim olan bu pozitivist perspektifi yansıtarak, toplumsal olayları neden-sonuç ilişkileri içinde ele almayı tercih etmiştir. Bu da onun eserlerini, döneminin sosyal bilim anlayışının bir yansıması olarak değerli kılar. Mardin, modernleşme olgusunu ele alırken kendinden önceki çalışmaları eleştirmiş ve bu eleştirilere ek olarak farklı yöntemler uygulamıştır. Bu durum, Mardin'in yöntemsel açıdan konumlanmasını zorlaştırmıştır. Mardin, tarihsel sosyolojik bağlam içinde tarihi sosyolojiyle yöntemsel bir şekilde harmanlamasıyla Türkiye'deki sosyal bilim tartışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır, ve bu boyut hala güncelliğini korumaktadır. Eleştirel bir bakış açısını benimseyen Mardin, çalışmalarında tarihsel metinlerden, toplumsal sınıf kavramından ve Türkiye'nin tarihsel sosyolojik bağlamında gelişen sosyo-kültürel gruplardan bolca yararlanmıştır. Modernleşme olgusunu Türkiye'ye özgü yanları üzerinden derin analizler içeren metinleriyle ele almış ve bu sayede önemi hiç eksilmeyecek gibi görünmektedir. Mardin, makro bir konu olan modernleşme olgusunu mikro dinamikler içinden yorumlayıcı bir bakış açısıyla sunmayı başarmıştır. Ayrıca, mikro bakış açısına ek olarak makro bir perspektif olan merkez-çevre kuramından da faydalanarak, makro ve mikronun harmanlandığı yorumlayıcı bir anlatı sunmaktadır. Mardin'in anlatısını kültür değişimleri üzerinden okuyucuyla buluşturması, onun Türkiye temelli bölgesel bir okuma yapmasına ve modernleşme kuramını Türkiye'deki kırılmalar üzerine odaklamasına sebep olmuştur.

Berkes ve Mardin'in ele aldığı kuramlar arasında bazı farklılıklar bulunsa da, her iki düşünür de tarihsel materyali kullanma ve toplumun incelenmesi açısından tarihsel materyali bir hammadde olarak görme konusunda benzerlik taşımaktadır. Ancak ele aldıkları hammaddeyi işleyiş biçimleri açısından farklılık gösterirler.

Özellikle Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecini inceledikleri noktalarda düşünürlerin farklılaştıkları ve birleştikleri yerler bulunmaktadır. Bu durum, modernleşme sürecine dair daha isabetli yorumlar yapılmasına katkı sağlamaktadır. Berkes, modernleşmeyi genellikle pozitivist bir çerçevede ele alırken, Mardin ise eleştirel bir bakış açısı benimseyerek modernleşme olgusunu daha çok mikro düzeyde inceler. Bu farklı bakış açıları, aynı dönemi farklı perspektiflerden değerlendirmelerine ve modernleşme sürecinin farklı yönlerini vurgulamalarına sebep olmaktadır. Ancak, her iki düşünürün de tarihsel materyali ciddi bir şekilde işleyip analiz etmeleri, Türkiye'nin modernleşme sürecini anlamada önemli birer kaynak olmalarını sağlamaktadır. Bu, onların modernleşme konusundaki çalışmalarının derinliğini ve etkisini artırmaktadır.

Berkes'in çalışmalarının ortaya çıktığı 1960'ların dünyasında, modernleşme okulu ve Parsons'ın etkisi belirgin bir biçimde hissedilmektedir. "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adlı eserinde, Berkes çağdaşlaşmayı geleneksel toplumsal yapıdan çağdaş toplumsal yapıya dönüşüm olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple de Berkes Türkiye'nin süreç içinde sekülerleşmesinin bir anlatısını yapısalci yaklaşım bağlamında ortaya koymuştur.

Mardin interdisipliner bir yöntem kullanmıştır. Mikro ve makro çözümlenelerde Max Weber'in etkisi belirgindir ve anlamacı-yorumsalcı hermeneutik yaklaşımıyla Türk sosyal bilim literatürüne yenilik getirmiştir. Mardin'in merkez-çevre yöntemi, devlet-halk ilişkilerini açıklarken, aynı zamanda Shils'in düşüncelerini Osmanlı'ya uyarlamıştır. Mardin, sürece modernleşme olarak bakar, süreç içinde Osmanlı devleti dış etkilere maruz kalarak önceleri isteksiz bir değişim geçirmiş sonrasında ise yapılan teknik ve mekanik dönüşümler toplumun sosyo-ekonomik yapısında bir takım çatlaklar oluşturmuştur. Bu çatlakların içinden de modern Türk devleti doğacaktır.

Berkes, aydınlanma fikirlerinden ve düşüncelerinden etkilenmiş bir sosyal bilimci olarak karşımıza çıkmaktadır bundan dolayı da Berkes'in düşünce yapısında pozitivist paradigmlar etkili olmuştur. Bundan dolayı çağdaşlaşmayı zorunlu bir süreç olarak okumaktadır. Ama bu zorunlu süreci determinist bir anlayışla ortaya koymaz "rastlantı" ve "zorunluluk" kavramlarının sürece etkisinin bir tarifini yaparak, çağdaşlaşma sürecindeki kırılmaların ne kadar önemli olduğunu da gösterir. Bunun yanı sıra Berkes bu anlatısıyla makro bir çağdaşlaşma anlatısını ortaya koymuştur.

Mardin'de kültüralist bir yaklaşım söz konusudur, Mardin pozitivist paradigmaya karşı çıkmış ve modernleşme gibi bir konunun bölgesel farklılıklar içerdiğine dikkat çekmiştir. Çünkü modernleşme sürecinde tek tip bir anlayış bulunmamakta kültürel ve sosyal yapının tesiriyle şekillenen bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı da Mardin eserlerindeki karakterlere ve olaylara göre farklı yöntemler geliştirmiştir. Bu durum da Mardin'in eserlerinin çok yönlü olmasına imkân sağlamıştır.

Berkes'in ve Mardin'in birbiriyle benzeştikleri ve farklılaştıkları noktalar bulunmaktadır. Her iki sosyal bilimcinin de tarihsel veriyi işleme ve bu veriyi interdisipliner şekilde kullanmaları Türkiye'deki sosyal bilim tartışmalarına derin katkıları olmuştur. Düşünürlerin eserlerine ve ele aldıkları konulara baktığımızda birbirlerini tamamlayan eserler ortaya koydukları görülmektedir. Okuyucu Berkes ve Mardin'i okuduğunda Türk ulus devletini ortaya çıkaran sürecin mikro ve makro inşasını görecektir. Böylece okuyucu Türk modernleşme/çağdaşlaşma anlatısının karşılıklı okumasını yapabilir. Bunun yanında Berkes ve Mardin'i okumak cumhuriyet sonrası dönemde gerçekleşen sosyal olay ve olguların eleştirel bir bağlamda incelenmesini de Türk okuyucusuna vermektedir. Düşünürlerin gerek tarihsel gerek teorik bağlamdaki farklılıklarıysa Türkiye'deki sosyal bilim tartışmalarının zenginliğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Aktar, A. (2000). *Varlık vergisi ve "Türkleştirme" politikaları*. İstanbul: İletişim.
- Ardıç, N. (2018). Prof. Dr. Nurullah Ardıç ile Şerif Mardin'in akademik hayatı ve sosyal bilimlere katkıları üzerine bir söyleşi. *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, s. 63-74.
- Arılı, A. (2018). Türkiye'de sosyoloji alanındaki çağdaş temayüller üzerine panoramik bir sunuş. M. Demir ve H. Etil (Ed.), *Türkiye'de Çağdaş Sosyoloji Konuşmaları*, s. 13-43. İstanbul: Küre.
- Berkes, N. (1985). Osmanlı eğitiminden laik eğitime doğru. *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, s. 128-151. İstanbul: Adam.
- Berkes, N. (1940). Bir araştırma ilmi olarak sosyoloji. *Siyasi İlimler Mecmuası*, 10(107), s. 12-17.
- Berkes, N. (1940). Sosyolojik nazariyelerin tetkikine giriş. *Ülke Mecmuası*, 15(90), s. 495-498.
- Berkes, N. (1942). *Bazı Ankara köyleri üzerine araştırmalar*. Ankara: Uzluk.
- Berkes, N. (1975). *Türk düşününde batı sorunu*. Ankara: Bilgi.
- Berkes, N. (1984). *Teokrasi ve laiklik*. İstanbul: Adam.
- Berkes, N. (2002). *Atatürk ve Devrimler*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Berkes, N. (2017). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Çaylak, A. (1998). *Osmanlı'da yöneten ve yönetilen: Bir Şerif Mardin çözümü*. Ankara: Vadi.
- Çaylak, A. (2008). Entelektüel bir tarihçi olarak Şerif Mardin'in Osmanlı toplumsal çözümü. T. Takış (Ed.), *Şerif Mardin Okumaları*, s. 238-286. Ankara: Doğu Batı.

- Doğan, N. (2008). Şerif Mardin okumaları. T. Takış (Ed.), *Şerif Mardin, Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teorileri*, s. 19-41. Ankara: Doğu Batı.
- Erbaş, H. (1999). *Gelişme yazını ve geleceği*. İstanbul: Doğu-Batı.
- Huntington, S. P. (1992). *Clash of civilizations*. New York: Simon & Schuster.
- Karaman, F. (2017). Niyazi Berkes. E. Aksoy (Ed.), *Türk Sosyologları*, s. 222-236. İstanbul: Lisans,
- Kayalı, K. (2008). *Türkiye’de sosyoloji*. Ankara: Phonex.
- Kayalı, K. (2009). *Türk düşünce dünyasında yol izleri*. İstanbul: İletişim.
- Keyman, F. (2005). Şerif Mardin, toplumsal kuram ve Türk modernitesini anlamak. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 16, s. 11-32.
- Koyuncu, A. (2017). Türkiye’de sosyoloji ekolleri. *Sosyoloji Divanı Dergisi*, K. Alver (Ed.), 4, s. 65- 96.
- Kumek, İ. (2021). Niyazi Berkes: yaşamı, eserleri ve Osmanlı-Türk modernleşmesi üzerine görüşleri. *Akademik Araştırma Makaleleri*, s. 107-124.
- Mardin, Ş. (1992). *Jön Türklerin siyasi fikirleri*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1992). *Bediüzzaman Said Nursi olayı: Modern Türkiye’de din ve toplumsal değişim*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2015). *İdeoloji*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2015). *Türkiye İslam ve sekülerizm*, İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2018). Türkiye’de iletişim modernleşmesinin erken bir safhası üzerine bazı notlar. *Türk Modernleşmesi*, s. 141-175, İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2018). Tanzimat’tan sonra aşırı batılılaşma. *Türk Modernleşmesi*, s. 21-75, İstanbul: İletişim.
- Özlem, D. (2000). Niyazi Berkes’in bilim anlayışı, iz bırakmış Kıbrıslı Türkler. 1. *Niyazi Berkes Sempozyumu*, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, s. 21-23.
- Parla, T. (2015). Şerif Mardin’in Türkiye düşünce tarihine öncü katkıları. A. Öncü, O. Tekeoğlu, (Ed.), *Şerif Mardin’e armağan*, s. 13-20, İstanbul: İletişim.
- Parsons, T. (1951). *The social system*. Glencoe, IL: Free Press.
- Parsons, T. (1966). *Societies: Evolutionary and comparative perspectives*. Englewood Cliffs & New Jersey: Prentice Hall.
- Paz, O. (2000). Modernite versus postmodernite. N. Tural, (Çev.), Ankara: Modern Düşünce.
- Reyhan, C. (2007). Şerif Mardin: Osmanlı-Türk modernleşme tarihine interdisipliner yaklaşım. A. Şimşek (Ed.), *Yaşayan Türk Tarihçiler*, s. 160-175, Ankara: Pegem Akademi,

- Reyhan, C. (2017). Türkiye’de çağdaşlaşma: Osmanlı-Türk modernleşme süreci üzerine bir başyapıt. *Memleket Siyaset Yönetim*, 28, s. 111-140.
- Reyhan, C. (2017). Türkiye’de modernleşme tarihçiliği ve Niyazi Berkes. A. Şimşek, (Ed.), *Türk Tarihçileri*, s. 259-274. Ankara: Pegem Akademi.
- Shils, E. (2002), Merkez ve çevre. Y. Z. Çetinkaya (Çev.), *Türkiye Günlüğü*. 70, s. 86-96.
- Shils, E. (2003). Gelenek nedir?. H. Arslan (Çev.), *Doğu-Batı*, 25, s. 101-135.
- Takış, T.(2013). *Şerif Mardin okumaları*. Ankara: Doğu Batı.
- Taylor, C. (1999). *Two theories of modernity*. The Hastings Center, 25(2), 24-33.
- Topses, M. D. (2011). *Niyazi Berkes’in sosyoloji anlayışı*. Ankara: Anı.
- Uluocak, Ş. (2008). Şerif Mardin. M. Ç. Özdemir (Ed.), *Türkiye’de Sosyoloji İsimler Eserler*, Ankara: Phoenix.